

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

A klasszikus nagymonográfia műfaji határai

SZABOLCSI MIKLÓS JÓZSEF ATTILA-KÖNYVÉRŐL

A huszadik századi modern magyar irodalomtörténet-írás mindig dickensi jelleget öltött, ugyanis örökké adós volt és adós is maradt: ígéretekkel volt terhes, s hol a történelmi körülmények, a politika mindig hintázní látszó világa, hol egyéni tragédiák: korai halál vagy végzetes betegség és traumák, de valami mindig megtépzni látszott a nagy vállalkozásokat. Ilyen módon nem készült el Király István Ady-monográfiája, Kiss Ferenc Kosztolányiról szóló teljes munkája, Czine Mihály Móricz-könyve, Béládi Miklós Illyés-kézikönyve, Láng Gusztáv Dsidáról írandó doktori értekezése, az irodalomtörténészek új és közép-nemzedéke pedig inkább fordult a legújabb, a későmodern magyar irodalomhoz, semmint vállalta volna rögtön a „szembesítést”, hiszen kitűnő kismonográfiák készültek ma élő vagy nemrég elhunyt szerzőkről (lásd legfrissebben a *Kortársaink*, az *Arcok és vallomások* című sorozatokat felváltó, az irodalomelméleti iskolák eredményeit is megmutató *Kalligram* sorozat elkészült – és tervezett – kötetei!), illetve készültek közben esszémonográfiák – Babitsról Rába György és Nemes Nagy Ágnes írt, Szerb Antalról Poszler György –, életútelemzések: Adyról újabban Kenyeres Zoltán tollából, Füst Milánról Angyalosi Gergelytől, fehér foltot színesítő módon Szabó Lőrincről Kabdebó Lóránt kitűnő munkája látott napvilágot, születtek rész tanulmányok, de az a fajta – korábban hosszú évtizedekre előre megtervezett – nagymonográfia, amelyet a szaktudomány szinte kötelező jelleggel várt a kijelölt vagy önjelölt szerzőktől, akik mintegy „levédtek” a maguk szerzőjét, valahogy nem tudott egy-egy életműre vonatkozóan kiteljesedni.

Szabolcsi Miklós első József Attilára vonatkozó dolgozata 1947 decemberében jelent meg a *Valóság* hasábjain *Vers és politika* címmel, 1955-ben az *Irodalomtörténet*ben közölt adalékokat a költő verseihez, nem sokkal később, 1959-ben jelentette meg *Költészet és korszerűség* című könyvét, amelyben szerepeltette irodalomtörténeti és irodalompolitikai(!) szempontból egyaránt meghatározó *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla* című, több mint negyven lapnyi tanulmányát. A szaktudomány pedig tudta, hogy miközben – szükségszerűen – részt vett az irodalompolitikai csatározásokban, készül a József Attila-monográfia megírására. Az első kötet *Fiatal életek indulója* címmel

Akadémiai Kiadó
Budapest, 1998
1016 oldal, 2990,- Ft

1963-ban jelent meg (több mint hatszáz oldal terjedelemmel, tulajdonképpen szinte mintát adva a korabeli monográfia-tervezeteknek). A kötetet egyetemistaként olvasva az volt az aggályom: ilyen tervezett időhatárokkal vajon be tudja-e fejezni a szerző a könyvet, hiszen az első kötet tulajdonképpen még csak a költői indulásig vezette olvasóit, igaz, olyan korpéppel, amelyhez hasonló keresve sem találunk a monográfia első kötetének idejében. Szabolcsi Miklós azonban következetes volt: történt bár sok minden körülötte, vele és a politikában, ha valami konstans volt, az József Attila iránti elkötelezettsége. Szívósan dolgozott, jóllehet meg-megakadva, mint mások. Újabb „félelmet” gerjesztve 1977-ben megjelent a második könyv *Érik a fény* címmel. Ez a kötet 1923 és 1927 között követte nyomon a költő életútját és pályáját, azaz megint tulajdonképpen „csak” addig az életszakaszig – 1927 – jutott el, ahonnan a József Attila-életmű kanonizálható része (akkor még nem volt használatos a fogalom) számítható – erről éppen a hetvenes évek végén kezdett el így gondolkodni nemzedékünk, azaz tulajdonképpen a két kötettel a szerző éppen csak elért odáig, hogy végre értékelhetővé „tehetné” a költőt s tudható volt, hogy ráadásul a két rész megjelenése közt eltelt tizennégy esztendő, igaz közben előre is nézett: megírta és megjelentette a *József Attila Párizsban* című könyvét, egy egész kötetet szentelt az *Eszmélet* elemzésének, publikálta és jegyzetekkel látta el (Tasi Józseffel közösen) a *Döntsd a tőkét* hasonmáskiadását, kötetbe gyűjtötte az újabb kutatások eredményeit (*József Attila útjain*), fiatalabb pályatársaival közös értelmezéseket jelentetett meg (*József Attila-versek elemzése*, 1980), konferenciát szervezett a költő születésének hetvenötödik évfordulójára s ebből könyvet szerkesztett („*A mindenséggel mérd magad!*”, 1982), világirodalom-történeti tanulmány- és esszéket jelentetett meg (*Jel és kiáltás*, 1971; *A clown, mint a művész önarcképe*, 1974; *A neoavantgard*, 1983; *Világirodalom a XX. században*, 1987; *A huszadik századi világirodalom főbb áramlatai*, 1987). Az újabb monográfiarészre azonban mégis ismét másfél évtizedet kellett várunk, de megszületett „*Kemény a menny*” (1992) címmel, és ismét mindössze négy évet ölelt magába, az 1927 és 1930 közti időszakot vette számba. Ez már választóvíz, ez már döntés az életmű immár nem csak életrajzi, kortörténeti, de világirodalmi elhelyezéséről is. A könyv pedig bizonyított: Szabolcsi tudta, kiről beszél s nem csak korábbi szeretete, becsülete okán, de bár közben lezajlott egy rendszerváltás, meggyőződését nem hagyta – joggal (!) – megingatni, tudta és meg is fogalmazta: olyan költőről ír teljes értékű munkát, aki a magyar költésztörténet egésze szempontjából is egyik legjelentősebb alkotónk, akit a politikai váltások esztétikai minőség szempontjából nem tudnak kikezdeni, jóllehet erre voltak kísérletek. (Sose felejtsem el egy szegedi – nem irodalmár – professzor kollégám 1990-ben elhangzott kérdését: „És most mi lesz veletek, József Attila-kutatókkal?!” Nem hiszem, hogy magyaráznom kell(ene) az illető bugyutaságát, hiszen bár a római birodalom is elbukott, attól még kutatási téma maradt, József Attila esetében pedig egészen másról volt szó: a költő maga nem tehetett arról, hogy annyiféle zászlóra felvarrták a nevét, hogy utóélete úgy alakult időnként, ahogy a politika, a kultúrpolitika diktálta. Mindez azonban nem változtatott az esztétikai minőségen!) Nos, a monográfia újabb, immáron zárórészére nem kellett a korábbiakhoz mérhető időt várunk, hat év alatt elkészült a befejező kötet.

Szabolcsi Miklós úgy érezte, szükséges megvédenie a biográfia és pályarajz műfaját, mégpedig olyan módon, hogy visszamenően is igazolja magát: az első kötet megírásakor – úgy érezte – Lukács Györggyel kell vitatkoznia, aki az írói életrajzot elhanyagolható, „anekdotikus” elemként tartotta számon, mely csak elfedi a történelmi-társa-

dalmi értelmezés elsődlegességét, most úgy vélte, hogy ismét védekeznie kell, mégpedig a késő strukturalista és az erre épülő hermeneutikai nézetekkel szemben, amelyek a mű és szerzője közti kapcsolatot nem tartják fontosnak, a művek referencialitása helyett csak önreferencialitásukat fogadják el, a genetikus kapcsolatok kutatását pozitivistának nevezik, pedig – írja a szerző – „a szöveg többfajta vonatkozásrendszerben, többfajta »hálóban« áll – minden mű más művek szinte végtelen sorának összegezője és folytatója –, évezredes toposzok, emblémák új összefüggésben jelennek meg benne. De ugyanilyen erős szállal kötődik a mű szerzőjéhez, a szerzői intencióhoz és létrejöttének körülményeihez, sokszor a »címett«-hez. Ha szerencsénk van, és ismerjük ezeket a körülményeket, akkor egy-egy szöveg értelmezése sokkal könnyebbé válik»(5). A bevezetésben mintegy feladatát is kijelöli a könyv szerzője: „Egy életút rajza, rekonstrukciója önmagában is feladat, élő történettudományos műfaj. Az egyéni élet véletlenein keresztül egy egész korszak rajzolódik ki – és egy-egy életrajz szociológiai, lélektani vonatkozásai is fontos tanulságokkal szolgálnak. Az alkotó biológiai éneje nem teljesen azonos a művekből kirajzolódó énképpel, azzal, amelyet a század eleje óta lírai ének neveznek. De nehéz lenne tagadni, hogy a biológiai én és a lírai én közt szoros a kapcsolat, s azt is, hogy a modern lírában ez a kapcsolat még erősebb, József Attila esetében is egyenesen meghatározó»(6). Ez utóbbit látszik igazolni az, hogy Szabolcsi Miklós, bár a pályarajz és a biográfia létjogosultságát védelmezi, valójában klasszikus monográfiát ír, bizonyítva, hogy annak még nem járt le az ideje, különösen olyan formájának, amelyet a szerző művel: hihetetlenül jól ismeri a szakirodalmat, amely az utóbbi évtizedekben szinte beláthatatlan nagyságúvá növekedett: az anyaggyűjtés lezárásáig ötezernél több tanulmány, cikk, jegyzet és – nem tévedés! – körülbelül száz könyv jelent meg József Attiláról, ezeket a szerző – legyenek bár akadémikusok vagy egyetemi hallgatók által írtak – idézi, szándéka szerint elkerülve „azt a ma olyan gyakori szokást, hogy a korábbi eredményeket, megállapításokat újra felfedezze anélkül, hogy azok szerzőit megemlítené»(6).

A most bejárt időszak nem csak legjelentősebb, de legtermékenyebb szakasza a költői életműnek: százhatvan – textológiai értelemben – teljes szöveg, száz töredék, számos alkalmi vers és rögtönzés értelmezése és közel egy egész kötetnyi tanulmány és prózai munka számbavétele várt Szabolcsi Miklósról, nem is beszélve a klasszikus monográfia szempontjából fontos korrajzról, amely ennek az időszaknak igencsak bonyolult eszmetörténeti, mentalitástörténeti, politikatörténeti és művelődéstörténeti kérdésköréit hárítja a könyv írójára. Ezt jegyzi meg bírálatában Németh G. Béla is: „Szabolcsi e sorsot befolyásoló tényezőket, legyenek közvetlen környezeti vagy közéletiek, oly alaposan kutatja s tárja elénk, hogy szinte az egész kor, de mindenekelőtt a szociál-liberalisztikus literális rétegek, proletár- és polgárcsoportok szellemi-lelki, társadalmi-politikai világát érzékeljük. [...] Ebbe a keretbe jól állítja be Szabolcsi a költő egyre nagyobb félelmét az érzelmi magára maradástól. [...] Igen meggyőzően illeszkedik ebbe a szakadatlan keresésbe és folytonos »csödbe«-betegsége, és betegségtudatának egyszerre gátló és hajtó, feszítő és ernyesztő tudata. Alighanem itt adja a könyv a legtöbbit és a leghitelesebbet. Nyilván a szerző is érezte, hogy erre a fonálra lehet a legbiztosabban ezt a hét esztendő felfűzni. Ezért igen jó s meggyőző a nagy küzdelem- és magányversek címét az egyes fejezetek élén fejezetcímül látni.” (*Irodalomtörténet*, 1998. 4. 654.)

Minden bizonnyal – többek között – ezzel függ össze, hogy a nagyfejezetek többségének is a költőtől kölcsönzött metaforikus címe van, mint mindjárt az elsőnek is,

„*Küzdünk híven a forradalomért*”, amely 1930 szeptemberével indít, mondván: e hónap változást hoz a költő életébe, mégpedig hármasság értelemben is: egy időre bekapcsolódik az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának munkájába, élettársa lesz Szántó Judit személyében és pszichoanalitikus kezelésbe kerül Rapaport Samuhoz. Szabolcsi a jelzett sorrendet választja, s nem csak ebben az esetben, azaz: előbb korrajzot ad, benne a történelmi eseményekkel, ezt követően az életeseményekkel (személyes történetek és szociológiai megközelítések váltják egymást), utána tárgyalja az adott időszakban megjelent kötetet, annak összeállítási-megjelenési körülményeit, majd ezután tér rá az egyes versek értelmezésére. Itt előbb részletesen tárgyalja nem csak a belépés, de a párttól való megválás történetét is, pontosabban az utóbbira vonatkozó viták hullámain, amelyeknek mindegyike a költő és a párt közti konfliktusok kérdésével foglalkozik, a különbség a három időben elkülöníthető hullám között a kizárás, leghagyás, kilépés mellett való érvelésben mutatkozott meg, a kérdésnek azonban mindegyik idemutató szerző döntő fontosságot tulajdonít az egész életmű szempontjából, de Szabolcsi Miklós – szemben korábbi önmagával, hiszen ő is részese volt (különösen az első és a második) vitának – itt csak (hosszú) lábjegyzetben foglalkozik a kérdéskörrel, fontosabbnak tartva – joggal – nem azt, hogy vajon hogy különbözik meg a párt és a költő, hanem azt, amit már a monográfia „*Kemény a menny*” című előző részében is fejtegetett: miként változik, alakul József Attila társadalomtudományi nézetrendszere, hogyan lesz készen nemcsak a marxizmus elfogadására, de egyúttal az ebből adódó cselekvési lehetőségre is, amely – mint szoros szervezeti kapcsolódás – nem egészen két évig határozza meg a személyiséget, mégis jelentős mozzanat, mint ahogy az Judittal való kapcsolata is, amelyet – az immár bőszéges szakirodalom alapján – sokoldalúan közelít meg: idézi például Flórást s az ő véleményén keresztül ismerteti meg velünk, emberi portrét kísérelve meg adni arról az asszonyról, aki – Beney Zsuzsa Szabolcsi által elfogadott és követett véleménye szerint – az anyához fűződő ambivalenciát testesítette meg. Szabolcsi olyan módon közelít József Attilához az ilyen keretrezekben, mint regényszerző a hőséhez, környezetéhez pedig, mint szociográfus a maga terepéhez, ugyanis nem véletlenül ad ilyen alcímet egyik kissejlesztésnek: „*A mindennapok*” s a visszaemlékezések segítségével valóban plasztikus képet alkothatunk arról a miliőről, amelyben hősünk élt. Ilyen módon idéződnék fel az albérletek, lakások, kávéházak, amelyek életteret jelentettek költőnknek, mint például a Japán kávéház, ahol Nagy Lajossal, Agárdi Ferencsel, Lázár Vilmossal ült egy asztalnál. A monográfia szerzője kis portrékat rajzol, mint teszi ezt Dancira (Agárdi Ferencre) vonatkozóan is, így kerül sor életközeli annak bemutatására, hogy született meg *Lebukott* című verse vagy annak mérlegelésére, mennyire életeleme volt a költőnek a sakkozás és a vitakozás (Nagy Lajostól tudunk híressé vált egyik esetéről, melynek során valakivel arról vitakozott, hogy zöld a tenger vagy kék. Az ellenfélnek sikeresebbek voltak az idézetei. József Attila egyszer csak elgondolkozott, és azt mondta: „Igazad van. A tenger csak-ugyan kék.” De nyomban hozzáfűzte: „Csakhogy nem úgy kék, ahogy te gondolod.”)

Sok minden történik ekkoriban, többek közt ekkor – 1931 februárjában – tartja a Jaurès-körben nevezetes előadását, melyből az *Irodalom és szocializmus* – Szabolcsi szerint – „legteljesebb és legterjedelmesebb prózai műve”(131) született, áprilisban Csillebércre kirándul, egész sor fénykép készül az alkalomból, rajtuk Gereblyés László és felesége, Székely Béla, Pákozdy Ferenc és felesége, Szántó Imre (Hidas Antal testvére) és Illyés Gyula. Kettejük ismert ünnepélyes-gúnyos kézfogása és a fát döntő József Attila is megörökített, nem sokkal később: májusban már meg is jelennek az

első kritikák a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötetéről: Gergely Sándor a kolozsvári *Korunkban*, Dsida Jenő az *Erdélyi Helikonban*, Kardos László a *Debreceni Hírlapban* ír róla. Május 9-én a kötetet „elkobozzák”, másnap jelenik meg az Előőrben Féja Géza *Szélkakas költők* című dühös írása, júniusban jut el Magyarországra a moszkvai *Sarló és Kalapács*nak az a száma, amelyben a költőt fasisztának bélyegző Platformtervezet megjelent. Szabolcsi részletesen kommentálja és magyarázza mind a platformtervezetet, mind a költő reakcióját, hasonló részletességgel beszél a költő pszichoanalitikus kezeléséről, mégpedig új szempontokat is érvényesítve és felhasználva az idevonatkozó legfrissebb irodalmat: Valachi Anna és Lengyel András kutatásait (jóllehet csak rész tanulmányait használhatta, ugyanis – és ezt csak sajnálhatjuk – mindkettejük könyve az anyaggyűjtés lezárása – 1996 – után jelent meg). De használta Szabolcsi Miklós azoknak a beszélgetéseknek az anyagát is, amelyeket ő maga folytatott, jegyzetei a birtokában vannak. Innen tudjuk például, hogy a költő fogorvosa – Dr. Kunvári Bella – rendelőjének várójában véletlenül ismerkedett meg Rapaport Samuval, aki egyrészt kezelésbe vette, másrészt felkérte arra, hogy éppen készülő könyvét javítsa ki és stilizálja. Szabolcsi Miklós – másokkal, így Valachi Annával és Lengyel Andrással szemben – a megismerkedést és az analízis kezdetét 1931 őszére teszi és megállapítja, hogy az *Ideg-es gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyv egy jelentős részét József Attila nem csak javította és stilizálta, de ő maga írta, mint például a következő részt: „Nyelvünk, ha valamit tökéletesen akar érzelmileg kifejezni, evés köréből szedi szókincsét: a kedves gyerek ennivaló; a kellemes dolog az ember ínyére való; más dolog ízetlen; az ember szótlanul lenyel valamit; valami után csurog a nyála; az embernek egy másik ember a gyomrában van; rágódik valamin; a dolgot megrágja; a fogát feni, hegyezi rá; ha fenyeget, azt mondja: megeszlek, bekaplak; nem tudja az embert, a dolgot, a gondolatot megemésztetni; ha csak ránéz, már hány; émelyítő história ez, mondja; aztán: zaftos dolgokat akar odamondogatni; de a tréfa ízetlenné válik; a nők guszthusosak; modern esztétikusok zamatot keresnek a versben; – de hiszen régi esztétikai kategória az ízlés! Úgy látszik, hogy az ételek elnevezése is mélyreható kapcsolat az emberi lélek vágyai és a gyomor vágyai között, legalábbis ilyen tartalmat sejtünk a következő kifejezésekben: barátfüle, szerecsenyköntös, borsos copf, szűz sült, püspökfalat, női szeszély, habcsók.” Szabolcsi úgy véli: az „eszményi én” mint az Über-Ich pszichoanalitikus kifejezés magyarítása, szintén valószínűleg József Attila leleménye. (A monográfia feltételezi, hogy a kapcsolat csak nagyon rövid ideig tartott, de csak utal arra, hogyan történt a „leépítés”; itt nem tud utalni Lengyel András koncepciójára, amely szerint a költő intellektuális fölénye is oka volt a kezelés megszakadásának.)

Hogy József Attila költészetének forradalmi szakaszát tárgyalhassa, úgy ítéli meg, hogy a költő a korábbi lázító versekkel szemben ekkortól egy tudatos program alapján más énképet, más gondolati rendszert, más poétikai ideált épít fel magának: megejtő, csábító, zárt program ez, „alkalmas arra is, hogy az egyéni élet fájdalmait, bajait, csaldásait felejteni lehessen, és egy külső cél érdekében egységessé kovácsolja az Ent”(67). A költő ezt a programot követte olyan sor tagjaként, amely összefűzte André Malraux, Aragon, Garcia Lorca, Becher, Koestler, Fejtő Ferenc és az ekkori Kodolányi munkásságát. Szabolcsi e program felől vizsgálja a tudatos szerkesztésű *Döntsd a tőkét* felépítését, szerkezetét és az egyes versek helyét – kisebb módosításokkal részben megismételve, amit Tasi Józseffel közösen írt a kötet hasonmás kiadásához. A kötetben – erősíti meg – a költő saját életmenetét nyújtja példának. Érdekessége a kötetanalízisnek, hogy a *Tünődőt* ironikusnak látja s úgy fogja fel, hogy mint ilyen, nem más, mint

zárójelbe tétel, az egész kötet, az egész magatartás megkérdőjelezése, hiszen így szól a költő: „Ez mind csak játék. Ceruzával írom...” Az egyes versek értelmezésekor érzékeltes expresszionista példákkal él (Hans Masereel és Käthe Kollwitz metszeteire emlékeztetik a költői képek), ugyanakkor a *Tömeg* vagy a *Szocialisták* elemzése esetében (részben a versek természetéből fakadó módon) inkább politika-, semmint poétikatörténeti szempontokat érvényesít, de a kulturalitás mozgástere hagy szabadságot még a munkásmozgalmi művek értelmezésében is, így kerülhet sor a whitmani és verhaereni minták mellett a villoni eszköztár felhasználásának mint poétikai eszköznek a vizsgálatára. Hasonló lehetőséget kap az úgynevezett kalevalás versek hangja vagy *A hetedik* intertextualitása vagy éppen a mesteri szövegnek tekintett *Anyám* példázatszerűsége és látomásossága, az, hogy Szabolcsi (elfogadva értelmezésem a *törékeny* és *tört* jelzők sokértelműségére vonatkozóan) meglátja a műben a korábbi és későbbi nagy versek képzeteit, mégis (nálam visszafogottabban mérlegelve) azt állapítja meg, hogy „ez az anyavers csak mintegy előjáték, bevezetés a későbbi fájdalmas, öntéppő anyaversekhez, az utóbb mítoszivá növesztett anyaképhez” (122).

Ugyanakkor meglepődik néha az olvasó, hogy a szerző egyidejűen túl sokat tulajdonít egy-egy versnek, mint a *Munkások* vagy a *Lebukott* esetében, az utóbbiról például a következőket olvashatjuk: „A leíró, a tömörítő szándék megmaradt, de a tárgyi anyag megváltozott. Városivá, nagyvárosivá vált ez a tárgyi világ, és feldúsult az illegális mozgalom színeivel, embereivel, kellékeivel, sajátos mitológiájával. A *Lebukott* a maga villoni technikájával és a Nyugattól örökölt, de Arany Jánosra is támaszkodó leíró eszközeivel önmagában is a munkásmozgalmi mitológia egyik darabja, egyben persze Kassák és a szociáldemokrata líra folytatója is” (78). Részletesen foglalkozik Szabolcsi József Attila e korszakban írt prózai munkáival, tanulmányaival, kritikáival is, tudatosítva az olvasóval, hogy az ekkor megjelent néhány bírálat csak a jéghegy csúcsa, a költő eközben egy általános társadalomismereti könyvet készült írni, erre vallanak *Emberiség és társadalom* feliratú jegyzetei. „Emberi eszmélet és társadalmi haladás” – ezt a címet adta jegyzeteiben egy töredékben maradt gondolatsornak és – jegyzi meg Szabolcsi Miklós – „valóban ez a cím foglalhatja össze gondolkodása fő irányát” (130), ezt bizonyíthatja gépirásos szövegben *fennmaradt Irodalom és szocializmus* című előadása, hogy erősen épít Pauler Ákos egyetemi előadásaira, Hegel- és Marx-olvasmányaira, hogy újonnan előkerült kéziratok feljegyzéseiben idézeteket találunk az említettek kivül Schopenhauer, Wilde, Taine, Elisée Reclus, Nietzsche műveiből, hogy hatott rá Buharin, hogy *A tőke* saját példányát szinte végigjegyzetelte és mint újabban kiderült, könyvtárában volt Max Weber egy műve: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Tübingen, 1922). Mindez azért érdekes, mert 1931 utánról „hasonló igényű és terjedelmű, egységesnek szánt esztétikai fejtegetése nem maradt ránk, érdeklődése kettévált: irodalomról szépirodalmibban, esszéisztikusabban írt – tudományos-elvontabb stílusban pedig filozófiai, lélektani, közgazdaságtani s főleg politikai-társadalmi kérdésekkel foglalkozik” (133).

A következő, „*Külvárosi éj*” című nagyfejezet 1931 őszétől 1933 januárjáig vezeti az olvasót, a felépítés ugyanaz: a költő életének eseményeit ismerjük meg először, ezt követi ismét a kommunista mozgalomban betöltött szerep vizsgálata, a baráti társaságok bemutatása, azzal a különbséggel, hogy a költőt ekkor ismét a Bartha Miklós Társaság soraiban találjuk (ennek egyik magyarázata, hogy a társaság Agárdi Ferenc és Lakatos Péter Pál hatására balra tolódott), másrészt ebben az időszakban József Attila közel kerül ahhoz az állásponthoz, amelyet a freudo-marxizmus kérdésében ez időben

és később Wilhelm Reich képvisel, azaz a költő eljut a marxizmus és a pszichoanalitikus kezelés olyan egymás mellé rendeléséhez, amely a későbbi években végig meghatározó lesz gondolatvilágában. De ez az időszak egyúttal a halálbüntetés elleni röpirat megszületésének ideje is: a megírásra három írórt kértek fel: Illyés Gyulát, József Attilát és Márai Sándort (utóbbi a röpirattervezetet végül is nem készítette el) és ekkor születik meg az *Egyéniség és valóság* című tanulmánya és saját első folyóirata, amelyben az írás megjelent: a *Valóság*. Szabolcsi, érzékeltetve e néhány esztendő újdonságát „Változások a magyar szellemi életben” címmel Karinthyt és Illyést idézi, mint akik egyaránt képviselői annak az egész Európát jellemző krizeológiának, amelyet korábban Spengler és főleg Ortega y Gasset, majd pedig – éppen 1932-ben – Karl Jaspers műve, a *Die geistige Situation unserer Zeit* jelez. Talán ezzel is összefügg, hogy ennek az időszaknak a költője kettősségeket mutat: egyén és történelem viszonya égető kérdése Ortega és Husserl gondolkodásának is, József Attila ekkori megoldásai még mechanisztikusak. Neurózis és forradalmiság – egy egész nemzedék problémája és egyúttal programja, ezt jelzi az *Egyéniség és valóság* problémaköre is. Kettősség jellemzi e korszak, a *Külvárosi éj* időszakának költészetét is, mégpedig „a hűség és a meghasonlás kettőssége, ennek egyik jeleként erősödő öngúny jellemzi – és ezzel párhuzamosan új poétikai technikák, műformák, szerkezetek kibontakozása, a lírai én helyzetének új és új meghatározása”(175). A versek többségében a táj mint allegória működik (ilyen a *Fagy*, a *Holt vidék*, a *Ritkás erdő alatt*, az *Ordas* és maga a *Külvárosi éj*). Ha a Szabolcsi által idézett szerzők elemzéseivel nem érthetők is egyet maradéktalanul – ld. a vers nem rejtvény, hogy „kihámozhatóságáról” kellene beszélnünk, mint azt például Valachi Annától átveszi (185) – , ugyanakkor magam el tudom fogadni azt, amit velem való vitájában a *Ritkás erdő alatt* című versről mond. Elfogadja értelmezésemet s azt is, hogy a versnek jelentős helye van az életműben (igaz, azt már nem veszi át monográfiájába – a teljes József Attilára és a poétikatörténeti moderniségre vonatkozó koncepciójából fakadó módon –, hogy itt egy paradigmaváltás jeleit magán hordozó műről van szó), azonban a műfajiságát illetően más véleményen van: „A tünődés és az eltűnő egyén verse is, a természetbe olvadó emberé is. Válságtermék? Inkább új hang keresése. A »halálos táj« motívummal, a sokjelentésű ősz-szel nemzedékek lírájának modellje is. És ehhez képest szinte mellékes kérdés, hogy dal-e, idill-e, elégia-e – mindegyik, egy új, szintetikus József Attila-forma”(193).

Elfogadom a könyv gondolatmenetét, legfeljebb azzal van gondom, hogy túl gyakori a nóvumra találás szándéka a monográfiában s így helyenként nehéz eldönteni, mi az, ami ténylegesen új szemléletet hordoz az életműben vagy a korszakban. Ha az értelmezések egy részével vannak is fenntartásaim, az idevonatkozó konklúzióval annál inkább egyetértek: „A tájnak ez az újrafelfedezése is bizonyos szempontból antiavantgárd, az újklasszicizmus felé mutató vonás.” Igazán jó versértelmezést akkor olvashatunk a monográfus tollából, ha nem dönt valakinek a megközelítése mellett, hanem teljes szabadságot adva önmagának valódi elemző énjét mutat(hat)ja meg, mint tette ezt a *Külvárosi éj* esetében: nem kötelezi el magát sem Kecskés András polifonikus versképlete, sem Pálfi Ágnes szabadverskonceptiója mellett, inkább – vállalva még a metaforikus nyelvezetet is – felvillantja az életműbeli, a magyar és a világirodalmi poétikai előzményeket, hogy azután minden elemzői sallangot nélkülözően megállapíthassa: a vers „kísérelt az őt körülvevő és a belső világ újfajta birtokbavételére, felmérésére – már megingott, de még megtartott társadalmi-politikai meggyőződéssel [...] nem annyira az eddigi József Attila-i költészet összegezése, mint új út kezdete. Nemcsak

formailag »nagy vers«, első darabja annak a sornak, amelyet az *Óda-Tél-Elégia-A város peremén* jelez és az *Eszmélet* fejez be. Egyszersmind új út a magyar nagyvárosi és üzemi költészetben is, s főleg: jele annak a mély válságnak, amely 1932 őszén kezd érlelődni a költőben. Minél mélyebb egyéni válsága és közéleti kétségbeesése, annál erőteljesebb műveket alkot” (196,201). Amikor e versfreskó víziójának tárgyára vonatkozó példák sorolását olvassuk Rimbaud-tól Apollinaire-en, Brechten, MacNeice-en, Audenen át Spenderig, meg kell éreznünk, hogy szerencséje van József Attilának, hogy éppen Szabolcsi Miklósban lelt rá monográfusára, egy olyan irodalomtörténészben, aki megkülönböztető líraismerettel, világirodalmi rálátással rendelkezik s akinek természetes sajátja az életmű és a szakirodalom naprakész biztos ismerete. Ez magyarázza annak a lehetőségét is, ahogyan a *Medvetánc* esetében nem csak Bartók inspirációjára hívja fel a figyelmet, de utal a Munkácsi Bernát gyűjtötte Medve-énekekre és visszamatat például Heine *Atta Troll*jára vagy ahogyan a „belső táj” verseit bemutatva a *Fákban* rá- lél a „*Költőnk és Kora*” rimelőzményeire. Gondunk itt is legfeljebb azzal lehet csu- pán, hogy megint elfogultnak bizonyul a szerző és például a *Hálóról* is azt állapítja meg, hogy „hangütésével, kíméletlen önvallomásos őszinteségével, tág képeivel” szin- tén „korszaknyitó vers”. Ha itt nem értek is egyet az ilyen típusú elfogultsággal, annál inkább el tudom fogadni azt a formáját, amellyel a kötet fogadtatását követi nyomon, felidézve Tsidáét és Illyését és nem utolsó sorban Németh Lászlót, akivel kapcso- latban fenntartja és megerősíti a József Attila-kutatók azon véleményét, amely szerint Németh László értetlenségének „legmélyebb oka az, hogy József Attila költészete és egyénisége, az egész József Attila-jelenség nem illett bele a nemzedékszervező Németh László koncepciójába, távol állott értékrendszerétől” (225). Ezen túlmutat Szabolcsinak egy apróbb megjegyzése, amelyet én ugyan elfogadok, de minden bizonnyal magára haragítja majd a Németh László iránt elfogult kutatókat. A mondat így szól: „Csillagá- szati távolság választja el egymástól a két embert, emellett Némethnek nem volt ér- zéke sohasem a groteszkhez, de a humorhoz sem” (224). Az azonban egyértelműen el- fogadható, hogy bár Németh László útja ekkor már elvált Babitsétól, a József Attila- jelenség „nem illett bele Babitsnak és a Nyugatnak a magyar irodalomról, a magyar költészet irányairól alkotott képébe sem.” Ennek bizonyosságára véteti kezünkbe Sza- bolcsi a Babits-szerkesztette, *Nyugat*-kiadású *Új Anthológiát*, valamint ezért utal arra, hogy az 1932. év nyara Európa jegyében telik a *Nyugat*nál, ugyanis a Pen tartja itt kongresszusát. Májusban a Nyugat Babits bevezetője után az akkori Európa általuk vállalt íróit vonultatja fel, olyanokat, mint John Galsworthy, André Gide, Jules Romain, Massimo Bontempelli, Siegfried Sassoon, Giuseppe Antonio Borgese, Walter de la Mare, Ramón Gómez de la Serna, Thomas Mann, Martin Andersen Nexö, Hen- rik Pontoppidan, Sigrid Undset, Peter Egge, Franz Werfel, Jo van Ammers-Küller, Stefan Zweig, Johannes Semper, Schalom Asch, Jovan Dučić, Karel Čapek, František Langer, Victor Eftimiu, Kazimiers Wierzyński, a névsorhoz hozzáteszi Szabolcsi: „csaknem mind a következő évtizedek által is igazolt jeles nevek, a kor Európájának java”. Hogy érzékletes legyen a monográfia szempontjából a fenti névsor, csendesen megjegyzi a szerző: „Ezen a kongresszuson József Attila nem vett részt, nem is hívták meg.” Innen már csak egy újabb logikai lépés a fejezetet záró konklúzió: „József Attila valójában elszigetelt és magányos az irodalmi és a politikai életben s magánéletében is. Magánya 1933-ban még tovább sűrűsödik” (229). S e mondat már átvezetés egy újabb nagyfejezethez, amely egyetlen esztendő története.

„*Légy fegyelmezett!*” – olvashatjuk a fejezet élén s a metaforikus cím híven adja vissza, mi minden történt a költővel attól kezdve, hogy arra kényszerül: Babitshoz folyamodjék segélyért, egészen odáig, hogy végleg megszűnik a kapcsolata az illegális kommunista párttal (illetve Horváth Iván legújabb kutatásai értelmében: kilép a pártból). A *Társadalmi Szemlében* (Pákozdy Ferenc tollából) megjelent kritikai fogadtatása fontos eseménye a József Attila-történetnek, mint Szabolcsi Miklós – harminc évvel azelőtti véleményét (mely szerint csak szemléleti, esztétikai összecsapásról volt szó) revidálva – írja: „azt jelzi, hogy már mély a szakadék a kommunista párt és a költő között, s ennek nyilvánosságot is adnak. Nagy a távolság – és nincs visszaút: a bírálat és József Attila ekkor keletkezett versei egyaránt ezt tanúsítják. Nem kellett nyilvánosságra hozott kizárás – a kívülmaradás nyilvánvalóvá lett –, a költő is így érthette” (240). Ezt mutatja tulajdonképpen *Az egységfront körül* című tanulmány is: „Viaszkodik, vitatkozik önmagával, értékelő, elemző kategóriáit még a marxizmusból meríti, ragaszkodik a racionális elemzéshez – de a történelmi események a szokásostól eltérő, új utakra kényszerítik. A vita az »emberekkel« majd az 1935-ös szonettekben folytatódik. Kiszabadul tehát egy merev politikai szervezetből, gondolatilag is magára maradt – egyszerre éli meg ezt a magányt és az új utak keresésének szükségét” (248). Nem fél Szabolcsi a tabuktól sem és tud elfogulatlan is lenni (persze, oly módon, hogy azért megvédi hőseit), mint amikor *A nemzeti szocializmus* című sokáig lappangott másfél oldalas írásműről kényszerül szólni. Lengyel András kitűnő tanulmányára építve arra hívja fel a figyelmet, hogy az írás megszületésében a költő jogos s érthető sértettsége, valamint ismert hirtelen álláspontváltásai, szélsőséges elméleti kalandjai is közrejátszhattak (257). Érdekes adalékként mutat rá, hogy ekkor kerül közeli kapcsolatba Arthur Koestlerrel és Fejtő Ferencsel is. Ebben, a számára „kívül-belül sötét” időben felível költészete, igazi terepén mutatva meg erejét, a mű mintegy „korrigálja” az életet. Költészetére is érvényes, hogy nem egyetlen hangot üt meg egyidejűleg, itt is „gyakori az átváltás, az egyszerre többféle síkon való jelenlét” (265).

Jóllehet, a monográfia természetéből fakadóan Szabolcsi leginkább a keletkezéstörténet feltárásában van elemében, itt elemzései is magas színvonalon adják vissza a költői oeuvre fordulatait s ez még akkor is igaz, ha többnyire továbbra is inkább a mentalitástörténet szempontrendszer határozza meg értelmezői stratégiáját. Ezt példázza a *Téli éjszaka*, az *Élégia* és különösen *A város peremén* értelmezése. A „történelmi materialista óda” megszületésével kapcsolatban elveti a következtelési szindrómát és a következőképpen konkludálja szemléletét: „Az 1933-as évben sok minden romba dőlt – de néhány alapfogalom és a meggyőződés megmaradt: a történelmi materializmus alaptételei, a hit a tudatosan alakítható kollektív és egyéni jövőben – és ez meg is fog maradni nála, egészen az 1937-es balatonszárszói novemberig. És végül: minden költő – minden ember, s különösen József Attila, ambivalens gondolataiban, érzelmeiben, egyszerre van jelen nála igen és nem, remény és kétségbeesés – a költői mű alakulása nem egyenes vonalú. *A város peremén* – önmagában is – a magyar történelmi óda ragyogó példája. És ha – mint ezt 1989 után hangoztatni szokták – a »messianisztikus marxizmus« vagy az »utópizmus« jellemzi, akkor úgy is fogalmazhatnánk, hogy Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein*-je után és mellett ennek a gondolat-sornak világirodalmi rangú műbe öntése” (293). Itt nem találok követhetőnek a monográfus logikáját, miért helyezi csak lábjegyzetbe a vers „Föl, föl!” és „Föl a szívvel!” képzetének lehetséges értelmezéseit, különösen akkor, amikor – a korábbi vita résztvevőivel szemben – megengedi mind a „Sursum corda” liturgiai fordulatainak, mind

pedig az *Internacionálé* motivikus megidőzésének lehetőségét, sőt úgy véli, a kettő egymással is rokon toposz (292). De poétikai természetű megfigyelésekkel is gazdagodik a pályarajz, például a lassan múló idő technikájának József Attila nagy verseire jellemző módjának többszöri említésével (275); azt sajnáljuk ugyanakkor, hogy Szabolcsi Miklós nem fejt ki meglátásait, pedig módja lett volna rá, akár az „igazi” *Óda* elemzésekor. [Igazinak azért nevezem, mert eredetileg *Óda* címen a későbbi *A város peremén* szerepelt, akkor változtatott ezen a költő, amikor megírta szerelmi ódáját s úgy döntött, hogy az utóbbi az „igazi”. Egyébként – a költői gondosság és következetesség bizonyosságaként nem találunk József Attilánál azonos című több verset, kivételt csupán az *Egy költőre* képez: az egyik Babitsnak, a másik Illyésnek szolt.] A szerelmi óda elemzése határozott vonalvezetésű annak ellenére, hogy a szerzőnek számos értelmezést kellett homogenizálnia, mintegy magához vonnia: lírai rapszódianak tekinti, amely nem egyszerűen szerelmi vers csupán, „hanem ontológiai óda, létvers, élet és halál legvégső kérdéseit” érintő mű (298), amely ugyanakkor – vallja velem egyetértve a szerző – egy vágyott-képzelt koitusz verse s így a zárórész – szemben Beney Zsuzsa értelmezésével – „Hallom, amint fölöttem csattog, ver a kóros jel, nem az én és a világ megbomlása, nem a kiüresedett kozmosz képe, nem a lélek legmélyebb kétségbeesése, elmagányosodása, sokkal inkább „a koitusz utáni állapot, megrendültség szinte metafizikáivá emelése, a felfokozott érzékenység víziója” (306), a mellékdaltechnika Szabolcsit Bartókra emlékezteti, ő vált így hangot a *Concerto* és *Divertimento* utolsó tételeiben. A konklúzióban fontos értelmezéshorizontig jut el Szabolcsi, sajnálni legfeljebb ismét azt sajnálhatjuk, hogy túlzottan takarékosan bánik a poétikatörténeti megközelítés lehetőségével: „Az *Óda* az 1933-as József Attila egyedülállóan nagy teljesítménye. A szélsőségekig, a legvégső határokig eljutott, de még egységes én nagy verse, mintegy az én teherbírásának nagy próbája is. Kevés párja akad a magyar irodalomban. A kor magyar lírájában valószínűleg csak Szabó Lőrinc vad és szenvedélyes, férfi központú szerelmi költészete állítható vele párhuzamba” (307). [Itt meg kell jegyezni: hiányolom az utalást Halász Előd tanulmányára, ugyanis csak Heller Ágnes említi, amikor a költő olvasmányélményére, a *Varázshegy* Madame Chauchat-hoz intézett Hans Csatorp-monológjának hatására hívja fel a figyelmet.] A [*Magad emésztő...*] című vers esetében nem volt nehéz dolga a szerzőnek, amikor megközelítést kellett választania, ugyanis adottak voltak Szőke György interpretációi, amelyek egyre mélyebb rétegeit tárták fel a műnek, megállapítva – többek között –, hogy az *Ódához* hasonlóan Lillafüreden kezdte el írni a költő, de hazaérkezése után – nem tartván késznek – az *Ódát* küldte el Babitsnak, aki közölte is a *Nyugatban*. Szőke szerint Babits nem ismerte ezt a megkövető verset, Szabolcsi azt sem tartja kizártnak, hogy a költő a Lillafüreden elkezdett verset néhány hónappal később is továbbírta – azután véglegesen félbehagyta (308). A Szőke-elemzés szerint a versben „plasztikusan nyomon követhető a személyes, szubjektív időnek egy általános érvényű folyamatba olvasztása” (314), ilyen módon kapcsolódhat össze az *Eszmélet* és *A Dunánál* képzetkörével. A továbbiakban a *Medáliáktól* eredeztethető – Bori Imre megnevezésével – egzisztenciális dalformák – köztük a *Reménytelenül* párversével – és a kísérleti versek – *Egy kisgyerek sír*, [*Hová forduljon az ember...*] – bemutatását tekinti feladatának Szabolcsi. Ugy szól róluk, mint amelyek a költői hallgatóság, majd pedig a *Vallomás* és az *Eszmélet* megszületéséig, azaz 1934-ig vezetnek, itt azt nem értem, miért csak utal a szerző a hallgatóság jelentőségére, annyit említve csupán, hogy az esztendő őszére vonatkozó részben „a kritikai kiadásban néhány hónapos úr tátong”, pedig az én olvasatom

szerint a költői elhallgatás poétikája is olyan vizsgálati terület lehetne, mely a költészettörténeti modernség klasszikusaihoz kapcsolódását és mérhetőségét bizonyítaná a költőnek.

Kissé mechanisztikusnak látszik első pillantásra, hogy a nyolc nagyfejezet közül öt éppen egy-egy esztendőhöz kötődik. Az 1934. év esetében azonban egyértelműnek mondható, hogy azt a monográfia fejezetcíme „Az Esmélet éve” megnevezéssel illeti, a vers előzményei 33 végéig nyúlnak vissza, a kész ciklus már Hódmezővásárhelyen, a következő esztendő tavaszán készülhetett el. Ez a ciklus az a műve a József Attila-i költészetnek, amelyről az újraolvasási kísérletek is mint a költészettörténeti modernség egyik legjelentősebb alkotásáról szólnak. Szabolcsi nem hagyta befolyásolni magát, jelzi, hogy tud az újabb megközelítésekről (lábjegyzetben utal Kulcsár Szabó Ernő 1997. évi akadémiai székfoglalójára, valamint arra, hogy a vers elemzésének ugyanekkor külön ülésszakot szentelt a Petőfi Irodalmi Múzeum), de marad a korábbi fejezetek szemléleténél s aszerint értékeli ezt az esztendőt is. Tudatosítja magában, hogy a monográfia mint műfaj nem alkalmas arra, hogy a verset elemző anyag rendszerezését, összefoglalását elvégezze, hiszen – mint mondja – minden nemzedék új és új mondanivalókkal gazdagítja a képet, ezért inkább csak néhány szempontot emel ki a tizenhat oldalnyi összefoglalásban. Annak kell neveznünk, hiszen Szabolcsi Miklós – mint utaltam már rá – korábban kötetnyi terjedelmű elemzést írt a műről s most tulajdonképpen annak adja rövidítését, bekapcsolva néhány azóta született olvasat eredményét is, például Beney Zsuzsának azt a feltételezését, hogy a vers keletkezésében nagy jelentősége volt a pszichoanalitikus kezelésnek, illetve abbahagyásának. Veres András egyetlen ponton adott hangot hiányérzetének a monográfiára vonatkozóan: „mintha az a körülmény, hogy az *Esmélet*nek könyvtárnyi irodalma van, relativizálná Szabolcsi szemében a mű jelentésének fölfejlhetőségét [...] mindenesetre az *Esmélet* tárgyalásakor kevésbé él a szakirodalom által kínált lehetőségekkel, mint általában.” (*Kritika*, 1998.12.39–40.) Az összefoglaló azonban nem lóg ki a monográfiából, itt is fontosnak véli mind az életműbéli előzmények, mind a keletkezéstörténet felidézését. Magát a ciklust lírai rapszodiának és epikus filozófiai, Beney Zsuzsa után pedig lírai létértelmező versnek tekinti, melynek „anyagában háromfajta elem kombinálódásának, harcának vagyunk tanúi: a külső valóság – az elmélkedés – és az emlék váltja egymást [...] A gondolati tézis-antitézis-szintézis-menet s a pszichológiai zezugos menekülés-szárnyalás-menet tehát egyszerre és együtt adja a vers feszültségét – és a gondolati problematikán túl kirajzolja egy elkínzott, gondolatokkal és gondokkal küzdő, feloldást kereső, ám sokszor görcsbe merevedett ember, a költő-egyen képét” (349). A teljesen átmetaforizált költői világ kitűnő példáit sorolva adja meg a különböző tartalmak antropomorfizálásának megelevenedési sajátosságait: a világ kép és nyelv általi birtokbavételének módjait. Korábbi meglátásaival szemben most az *Esmélet*re vonatkoztatva is a freudo-marxizmus egyéni változatát látja hangsúlyosnak, magam ezt némi értelmezési szűkítésnek látom, annál fontosabbnak azt, hogy az előzmények vizsgálatahoz hasonló színvonalon mutat rá a ciklus életműbéli utóéletére. A *Vallomás* című próza végre fontosságának és jelentőségének megfelelő méltatást kapott, új szint adtak az életmű- és életútismerethez a sokáig ismeretlen Rapaport-levelek, helyére került az újabb trauma, hogy nem költőnk, hanem Illyést és Nagy Lajost hívják meg a Szovjet Írókongresszusra. Szép elemzését kapjuk az utolsó politikai-közéleti indulatú lírai rapszodiának: az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* című versnek, érdekes szemez-

getését a magyar irodalmi életnek az esztendő közepén, benne József Attila soha ki nem adott Németh Lászlóra vonatkozó jegyzeteinek, melyekben az *Ember és szerep* szerzőjének emberi, írói magatartását ítéli el gúnyos jelzőkkel. Az esztendő második felében született művekről írt elemzések között a legszebb egy töredéknek tartott kísérletéről hangzik fel, mert láthatóan közel áll az elemző affinitásához: „[A *hallgatag gép...*] folytatása a történelmet ábrázoló, vallató nagy tablónak, *A város pereménnek*, de elindulás egy új irányba is, olyan történeti költészet felé, amely számot vet az új fejleményekkel, megpróbálja kitágítani világképét, ugyanakkor új eszközökkel, új képforrásokkal, epikus-vitakozó struktúrával próbálkozik. A magyar és a világhelyzet alakulása már nem igazolta ezt a víziót, a történelem biztos menete bizonytalanná vált számára – már inkább óhajtás, mint *A Dunánálban*, vagy irreális, távoli cél, mint a Flóra-versben (»munkásoknak emberi öntudat«) (392). A *Faluról* saját korábbi (1947-ben írt) elemzésének rövidített változatát adja közre a monográfiában, a szorongattatás művei közül az *Iszonyatról* ad saját képet, az *Anyá*, az *Ősz* választható elemzése közül ismét Beney Zsuzsáé mellett dönt, amely eléggé egyoldalú, esszéisztikus, inkább szépirói megközelítés, semmint a monográfiát gazdagító tudományos igényű munka, a *Mamára* vonatkozóan Németh Andort idézi Szabolcsi s amit hozzátesz, az az én olvasatomban azt jelzi, hogy a lehetségesnél kisebb jelentőséget tulajdonít a versnek. Mindezzel együtt, különösen a *Medvetánc* kötet visszhangját is méltatva úgy ítéli meg, hogy József Attila végre ha nem is a középpontban, de jelen van a magyar irodalmi életben.

A következő nagyfejezet – „Felnőttem már” (A harmincéves) – ismét csak egy esztendőt ölel magába, amelynek mind politika-, mind eszme- és művelődéstörténetét külön – tanítható – kis összefoglalásban adja közre, jelezve, hogy „az irodalomban is új törekvések tűnnek fel – de József Attila ekkor már és még nem játszik jelentős szerepet ebben” (434). Az irodalmi élet változásait a fórumok programjával-szerepével érzékelteti a *Nyugat* bejelentett új korszakától a *Válasz* egyre fontosabbá válásán keresztül a változatlanul olvasott kolozsvári *Korunkig* és a baloldali folyóiratokig (*Gondolat*, *Világirodalmi Szemle*, *Apolló*, *Munka*). Ez a fejezet ad egyúttal alkalmat a szerzőnek arra is, hogy szembenézzen a költő betegségével és több idemutató vitában teszi le a maga voksát, a monográfia egyik legérdekesebb és legértékesebb, legtöbb újdonságot létrehozó részét teremtve meg ezzel: kétségtelennek tartja, hogy a költő beteg volt utolsó éveiben, a betegség egy rendkívüli egyéniséget, rendkívüli tehetséget sújtott, különlegessé teszi a képet a költő erős önreflexiós hajlama, képessége, ez – és az elméleti hajlam is – magyarázza, hogy már korán csatlakozik egy európai áramlathoz (marxizmus és valamelyik pszichoanalitikus iskola együttes alkalmazása), amely törekvést először 1909-ben Alfred Adler fogalmaz meg és amely a II. világháború után is továbbélt Sartre-on keresztül Marcuse-ig, a 68-as diáklázadásokig és Jacques Lacanig, Manes Sperber vagy Elias Canetti műveiben. A József Attila betegségéről szóló meg nem jelent vita – saját tulajdonában lévő – anyagából Szabolcsi Miklós azt a kitűnő szakembert, azt a Mérei Ferencet idézi, akinek 1957-ben az *Irodalomtörténet* számára már kiszedett hozzászólása börtönbekerülése miatt nem jelenhetett meg. Mérei rákérdez: „Schizofrén költő – világos, racionalista költészet. Ez a rendkívüli József Attila művében. A vers mint öngyógyítás – talán a költői tehetség egyik jegye ez?” Válaszul pedig azt mondja: „A költő viselkedésével, téveszméivel (talán hallucinációival) átlépi a valóságérzék meggyengülésének azt a szintjét, amely a pszichózis határa. De amikor verset ír, szinte visszaugrik a rációhoz, a realitáshoz” (450). Az irodalomtörténész ezt

a gondolatmenetet viszi tovább, amikor megállapítja, hogy a betegségnek ilyen nagyfokú objektiválása, művészi felemelése nem példa nélkül álló, utalva Babits és Kosztolányi testi szenvedésről szóló lírájára, Karinthy regényére, Csáth Géza novelláira. József Attila késői műveiben egy humanista töltésű „közéleti” líra és egy pszichoanalitikus narratíva együttesének lehetünk tanúi, „ez a két diszkurzus feszült egyensúlyban van nála, sőt talán ez a feszültség akkori költészetének lényege [...] ha elfogadjuk azt a nézetet, amelyet először J.-F. Lyotard fogalmazott meg, hogy a »posztmodern létfeltétel« legfőbb jellemzője a »nagy diszkurzusok« érvénytelensége, relativvá válása, akkor József Attila kétségtelenül »modern« és nem posztmodern költő” (452). Ezt követően Gyömrői Edittel ismertet meg bennünket a monográfia, tisztázva, hogy nem orvos létére is joga volt pszichoanalitikus rendelőt nyitni és elkezdni a költő kezelését. Az ekkor írt cikkeket taglalva kiemeli az *Új Szellemi Fronttal* kapcsolatos vitát, amelyben József Attila az „urbánusok” oldalára állt, „ezt csak részben motiválta Illyéssel és Némethel szembeni ellenszenvé, a magyar és a világtávlat megítélésében volt közöttük mély különbség” (463). Részletesen vizsgálja a monográfia a költő Kosztolányi-bírálatát és hosszú ideig ismeretlen kísérletét, amelyet Babits *Az európai irodalom története* című könyvéről közölt volna.

Ha az esztendőnek magam adhatnék nevet, tekinthetném a szonett évének is, ugyanis 1923 óta nem írt a költő e műformában s ekkor, áprilistól augusztusig szinte sorjázna az európai költészet egyik legkötöttebb formájában megvalósult művei. Miért tér vissza ekkor a szonetthez? Lengyel András a költő egész gondolkodói alkában, egyéniségében észlelhető mély változásnak, a pszichoanalízis mellett Barta Istvánnal való barátságának hatását látja mögötte, Garai László szociálpszichológiai magyarázatot ad, szerinte ezzel a költő mintegy „mágikusan előhívja korábbi személyazonosságát”, ez a „visszasurranás a nem-lelt múltba”, magam inkább immanens irodalmi okokat látok s ezért Szabolcsi Miklóssal értek egyet, aki az európai irodalomban újjáéledt – a későszimbolizmus kedvelte – formára vezeti vissza, amely olyan csúcspontokra ért el, mint Rilke *Sonette an Orpheusa*, de utal Becher és Weinheber lírájára, illetve arra az ízlésváltásra, amelyet ő szintetikus realistának, mások újklasszicizmusnak neveztek s utal a Nyugat-hagyományra: Juhász Gyula, Kosztolányi, Babits költészetére, a fiatalabbak közül Weöres Sándoréra. Magam bővíteném is a sort, mint tettem is *Modern hagyomány* című könyvem „Mit sem ér az ember élete” című fejezetében (*Lord*, 1995. 115–133.) és egyúttal hiányolom, hogy Szabolcsi nem hivatkozott Török Gábor – bármily radikális, de a legintenzívebb és leggazdagabb – idemutató formaelemzéseire, azt azonban figyelemre méltónak és továbbgondolandónak tartom, hogy az ekkori kilenc szonett közül hatot laza ciklusként javasol olvasni, értelmezésük során ismét megcsillantja líraismeretét és finom líraértését: az *Emberékben* az illúziók nélküli emberkép első megfogalmazását, már címében is Vörösmartyt idéző, vereség utáni szembenézést lát és Szabó Lőrinc *Célok és hasznok között* című művével méri, egyúttal utalva arra is, mennyire szerette költőnk pályatársának e költeményét. A *Légy ostoba!* című verset a *Légy fegyelmezeti!* palinódiájának véli, az *Én nem tudtam* sorait az analitikus kezelést objektiváló szöveggként – Ignotus Pál után – freudista szonettként értelmezi, az *Emberiség* előképeként Kosztolányi *Számadásának* első szonettjét nevezi meg, mintáért Vörösmarty emberiséglátomásáig, Petőfi emberiségvíziójáig, a romantika *poème d’humanité-jéig*, illetve Ezékiel látomásáig mutatta vissza, utalva a kortárs Saint-John Perse hömpölygő prózaverseire is. Itt poétikai sajátosságokra is felfigyel,

mint amilyen a jellegzetes képáthajlás: amikor a költő félbeszakít egy gondolatképsort, lebegtetni, gondolkodásra ingerel, és ezt gondolatjellel jelzi (502). Részletesen vizsgálja *A bűn* című freudista népdalt és vele a bűn problematikáját, majd pedig hasonló érdeklődéssel fordulhatunk Barta István és a hozzá írt versek, valamint a *Szerkesztői üzenet* felé, jóllehet az ekkor írt művek elemzése mintha kissé elnagyolt (*Ősz, Harag*) vagy éppen „elpolitizált” (*Levegőt!*) lenne, a *Kései sirató* elemzése pedig bár szép, mégis nagyon egyoldalú, nem mutat túl Beney Zsuzsa és Szőke György értelmezésén, előbbi azt hangsúlyozza, hogy „az érzelmi túlfeszítettség bűn [...] a túlzítás ténye miatt”, az utóbbi pedig „az anya ellen irányuló fantáziákat, a »bűn« mozzanatait” vizsgálja elsősorban (546). Fontos kislejtet szentel a költő műfordításainak és a harmadik nemzedék ekkor megjelent két antológiájának, hogy átvezethessen a következő esztendőbe.

1936 – a *Nagyon fáj* éve. A költő – szemben Illyéssel és Weöressel – ismét csak jutalmat és nem díjat kap a Baumgarten-alapítványtól, de teljesülhet egy régi vágya: „szerkesztő úr” lehet, megszületik folyóirata: a *Szép Szó*, amely hamarosan „része az európai szellemi baloldali mozgásának – a fasisztaellenes baloldali értelmiség új öntudatra ébredésének” (574), a magyar irodalmi és szellemi élet humanista-radikális baloldalát vonultatja fel, ugyanakkor bonyolult a viszonya a népi mozgalommal, főleg a *Válasz*-szal. Szabolcsi részletesen bemutatja a folyóirat szerkesztésének alakulását, azt, hogyan befolyásolta a költő gondolkodását a lap. Ismét Mérei Ferenc építve, kitűnő elemzését adja a *Ha a hold süt...* című versnek, amelyet a felnőtt rémálom, az Ich-Angst jellemez. A Freud nyolcvanadik születésnapjára írt versek (*Biztató, Amit szivedbe rejtész*) elemzésekor Németh G. Bélával vitatkozik, aki azt mondja, hogy a két vers „szcenikájában, metaforikájában nincs transzformálatlan környezeti, történeti, gondolati anyag, ez időszaka legnagyobb remeklései közé tartoznak; amelyekben viszont van, vesztenek szentenciózus, gnómaszerű, axiomatikus jellegükből, summázatot, ítéletet és magatartást kijelentő erejükből.” Ezzel szemben Szabolcsi éppen a kettő egységét, tehát személyes, alkalmi és általános, gnómikus egybeépülését látja a József Attila-i kései líra egyik legnagyobb értékének (600). Visszatér a monográfia Gyömrői Edithhez is, mégpedig a hozzá írt versek (például a *Gyermekké tettél*) elemzésével, hogy tudatosítsák az indulatvitel szerepe. Még a Freud-élmény, a Freud-évforduló varázsában születik meg a nagyszabású kísérlet: a *Szabad-ötletek jegyzéke*. Szabolcsi feldolgozza a szöveg előéletét, kiadásának történetét is, utalva arra, hogy a kritika és a napi sajtó nagy eredményként ünnepelte a kiadást, orvosok és pszichiáterek – például Márton András és Veér András – azonban aggályukat fejezték ki. Azóta újabb hasonló szöveg került elő: a *Sárgahajúak szövetsége*. A posztmodernitás kezdetének e szövegekhez történő antedatálásával és más szélsőségesebb véleményekkel szemben Szabolcsi változatlanul életrajzi-körtörténeti dokumentumnak tekinti ezeket az írásokat, úgy gondolva, hogy a feldolgozatlan traumák és fantazmák felsorolása nem tartozik a költői műbe. Nem sokkal a *Szabad-ötletek* elkészülte után nyomdakész a *Szép Szó* új száma: a *Mai magyarok régi magyarokról*. E különszámban jelenik meg *A Dunánál*, amely beilleszkedik a magyar és a külföldi szellemi életben zajló folyamatokba is: a kor egyik jellemzője a „gyökerek” keresése, a származás, a család felmutatása, úgyis egyébként, mint a népi-urbánus vita egyik színtere. Kontextusként példákat is sorol a monográfia: Illyés *Puszták népe*, Márai *Egy polgár vallomásai*, Fejtő *Érzelmes utazás* című műveit, Németh László *Magyarok Romániában* című útirajzát, Gál István *Apollónjának* programját. Az ősök keresésében Brichta Cézár *Az én őseim* című verse

közvetlen mintája lehetett a versnek (erre Lengyel András hívta fel a figyelmet), Szabolcsi további hasonló műveket sorol: Tóth Árpád: *Az ősök ritmusa*, Balázs Béla: *Dialógus a dialógusról*, Erdélyi József: *Őseim*, Karinthy Frigyes: *A másik*. A vers műfaja, ideálformája, az óda arra is keretül szolgál, „hogy kiemelkedjék, hogy emelt hangon szóljon – a nagy előkép itt is Arany János Széchenyi-ódája. Eppen az is teszi József Attilát nagy költővé, hogy időről időre, legyőzve rémeit, kihúzza magát a mélyből, és meg tudja alkotni A Dunánál-hoz hasonló műveket úgy is, hogy rémképeit és szorongásait képek, metaforák formájában, kísérőként építi be műveibe” (625). Az esztendőre vonatkozóan szól még a szerző a szovjet perekről és hihetetlen érzékkel alkot kis portrét Szabó Lőrincről, érdemes a hosszabb idézésre: „A *Te meg a világ* meg a *Különbéke* lírája érintkezik leginkább a József Attiláéval. Igaz: Szabó Lőrinc költészetének hangja mindvégig drámaibb, önmagával vitázóbb, félbeszakítottabb, zaklatottabb [...] ami mégis József Attila ekkori lírájával közös, az a költői én szerepe. Az önmagát kíméletlenül analizáló én, amely ugyanakkor elszenvedi a századközépi költősorsot, az én, akinek rá kell ébrednie, hogy »az ész az érdek rimája«, aki tőle különválnak érzi fellázadó testét; aki küzd betegséggel, állandóan kísérti a halál, és akit a testi szerelem vágya magas izzásra hevít. [...] egy adott pillanatban, 1932 és 1936 között mégis ők ketten jelentik a magyar líra korszakának, a költői én kiteljesedésének legmagasabb szintjét, egyúttal a magyar versbeszéd számára új lehetőségeket nyitva meg” (639). Az életutat a Gyömrői Edit iránt fellobbant szerelem és a vele párhuzamos pszichózis erősödése és Vágó Márta újramejelenése mentén fejt fel, az ekkor írt műveket is eszerint tematizálva csoportosítja: szólva az emlékkersek (mint az *Az a szép régi asszony*), a búcsúversek (mint a *Judit*) és az Edit-versek csokráról, majd az utolsó kötetéről, (azt csak sajnálhatom, hogy a [*Zöld napsütés hintált...*] kezdetű versről írt értelmezéssel nem vitatkozik részletesebben).

Az utolsó esztendőről – a monográfia belső felépítéséből fakadóan logikusan – két nagyfejezetben szól Szabolcsi Miklós, külön tárgyalja ugyanis az utolsó – szárszói – hónapot, előbb azonban – a Mérei Ferencre alapozott módon – hihetetlen következetességgel bizonyítja a beteg személyiség és a költői én megkülönböztethető és megkülönböztetendő (!) megnyilvánulásait: a betegség „hangossá válásának” folyamatát érzékeltetve idézi fel ekkori orvosait: Eisler Mihály Józsefet és Bak Róbertet, valamint a költő szanatóriumi gyógykezelését. Mind az életút, mind költészete szempontjából fontos szerepet tölt be az utolsó nagy szerelem, a Kozmutza Flóra iránti. Szabolcsi Miklós e zárórészben a legemberibb: tud hallatlanul finom lenni, empátiás készségét is bizonyítva, amikor Flóra késői naplóját idézi, amelyben – én fogalmazok így – több a „gyanús” mozzanat, a monográfia azonban csupán sejtet, három ponttal érzékeltetve csak hiányérzetet: „Június 22-től még tíz napon át Pesten van Flóra – ez idő alatt szinte minden nap találkoznak, beszélgetnek, sokat József Attila sorsáról, gondolatairól (erről azonban nem ír részletesen könyvében Flóra, csak céloz rá...)” (810). A szerelem fellobbanásának felidézésében is ezt a szerzői magatartást érzem: „A fényképek tanúsága szerint és kortársai, egyetemi évfolyamtársai emlékei szerint is Flóra ekkor feltűnően szép, vonzó, csillogóan okos lány volt, akibe – mint erre munkatársai, így Mérei Ferenc is emlékeztek – szinte minden férfi beleszeretett. Nincs tehát semmi rendkívüli abban, hogy a költő azonnal szerelmes lett a szép, vonzó, okos, ráadásul pszichológiai képzettséggel is rendelkező lányba. Az első találkozáskor elkezdett, de félbeszakított Rorschach-teszt – mint emlékezésében említi – megmaradt Illyés Gyu-

láné birtokában”(761). De tud dühös is lenni, amikor a tudományosságot vagy a személyiségjogokat érzi védendőnek, ugyanitt, lábjegyzetben ugyan, de a következőképpen fogalmaz: „Ezt a csonka tesztet Illyés Gyuláné jóval később két tanítványának megmutatta, névtelenül, és csak utóbb mondta meg, hogy kié. Azok később, *a szakma minden szabályát megszegve*, kiadták, értelmezték. Az így nyert eredményeket két szakvéleményben fogalmazták meg, ezek megállapításai egybevágnak mindazzal, amit József Attila személyiségéről verseiből, leveleiből és más kortársaitól tudunk. Magas színvonalú, igen gazdag asszociatív világú alkotó képzelet, önértékelési bizonytalanság, az öntúlértékelés és önelégületlenség váltakozása, korai érzelmi sérülés alapélménye, bizonytalanság, szorongás, diszfória, erős elidegenítő, indulattalanító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültségelhárítás, az agressziószabályozás kimunkálatlansága, regresszív képzések, önpusztító indulatok – olvasható pl. dr. Bagdy Emőke szakvéleményében. Amit azonban a szerző, már a teszt alanyának ismeretében, »amplifikációs út«-nak nevez, tehát a Rorschach-teszt további kibontása, narratívvá változtatása – és különösen a hozzáfűzött József Attila-versekből a kronológia és szövegösszefüggés teljes semmibe vételével összeállított »adatbázis« – véleményem szerint *nem tekinthető sem tudományosnak, sem megbízhatónak*” (761 – a kiemelés tőlem: Sz.L.S.), pedig amúgy a toleranciának a legkevésbé sincs híján a monográfia, amely például egy lapon tudja idézni – fenntartások és minősítések nélkül – akár Révai József és Sík Sándor elemzését a *Kiáltozásról* (665).

Ami pedig a József Attila-opust illeti, talán ebben a zárórészben derül ki leginkább, meddig terjed(het)nek a nagymonográfia határai: mennyire próbál a szerző szabadulni a korlátoktól, ugyanakkor mennyire lesz rabja saját olvasói csapdáinak. Finom, korrekt elemzést ad a *Thomas Mann üdvözléséről*, az *Ars poetica* esetében pedig egy ritka szép tudósi gesztusról tesz tanúbizonyságot, amikor bevallja: „legkevésbé a negyedik versszakot értem. Gyönyörű, érzékletes kép: »Mocskolván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel« – de vajon kire vonatkozhat?»(746) A válaszkérés módja olvasatomban túlságosan gyakorlatias, nem hiszem, hogy a költői képet minden áron nevesítenünk kellene, mint ahogy a vers befejezésének értelmezésére is csak egyetlen alternatívát lát a szerző: „a vers vége inkább freudi, mint marxi formulával csattan ki – a libidó és a szublimálás egyszerre teszi nagygyá az embert”(748). Más olvasatot is el tudok képzelni, mint ahogy az *Én költő vagyok...* kezdetű töredékről sem gondolom, hogy az *Ars poetica* visszavonása lenne („Én költő vagyok, de nem kell dicsőség, / ne ünnepelje bennem senki hőség...”), még akkor sem, ha e késői művekben magam is érzek néha palinodikus mozzanatokot. Néha arra is találunk példát, hogy túlzott szerepet tulajdonít a monográfia a személyes kapcsolatoknak: a lélektan felé nyitott irodalomtörténet csapdája ez, amikor például arra hívja fel a figyelmet, hogy a prózai önéletrajz csak egy helyütt szól versről, a *Tiszta szívvel* fogadtatását, Hatvany és Ignótus véleményét némi büszkeséggel idézve, akkor zárójelben megjegyzi: „bár ne feledjük: a *Curriculum vitae* Herz Henriknek íródott, aki Hatvanyt és Ignótust tisztelte”(753). A Flóra-versek elemzésekor – bár utal a szerző a versek szinte minden korábbi értelmezésre –, elbillen a képlet, egyoldalúvá válik azzal, hogy alapvetően Beney Zsuzsa értelmezésére épít, amely a Flóra-szerelmet szerintem túlszichologizálja – Bagdy Emőke diagnózisával egybeangzóan –, inkább a teremtő fantázia eszközének és produktumának tartja, öngerjesztő vágyak, „elsősorban a versek tartalmának, hangulatának, úgy is mondhatnók, hogy tónusának inhomogenitása miatt”(771). Itt, de még

a *Bukj föl az árból* esetében is, oldalakon keresztül csak Beney Zsuzsát követheti az olvasó kivonatolva. Annak, hogy ugyanakkor másutt – például a *Flórának* értelmezésekor (785) – szinte minden apró korábbi elejtett megjegyzést felhasznál Szabolcsi, talán épp az lehetett az oka, hogy a költői életmű e szakasza sokáig volt sok szempontból tabu, kevés színvonalas feldolgozás született. Ahol újra ön maga a szerző, ott ismét remekel, mint a *Születésnapomra* lehetséges mintáit keresve: visszamutat Jean Richepin *Chanson de Gueux* című kötetében a *Chanson des Cloches de Baptême* című versre, a számos refraines vaudeville-formára, Victor Hugo, Béranger, J. Laforgue idemutató műveire. A késői művek közül jóval kevesebbet emel ki, érdekesebb részletesebb elemzésre, mint a korábbi esztendőkből, csak a *Tudod, hogy nincs bocsánat* és a „*Költőnk és Kora*” kerül ilyen olvasói helyzetbe, ez két okkal magyarázható. Az egyik, hogy fontosabbnak véli a monográfia szerzője egy immáron tisztázó történetiségét adni az életút utolsó szakaszának, a másik pedig az, hogy a „kisebb” versek látszanak alkalmasabbnak annak megmutatására, mi teszi e késői műveket olyan baljóslatúvá, olyan halálössé: mélység és magasság ellentétét mutatja meg az *Árnyékok...* egyik legszebb József Attila-hasonlatában: „Mint tenger, reng az éjszaka”, e versekben található rá inkább a csőd, a halál, a vég kísérteties bejelentésére, mint a *Majd...* című versben, amelyről ezt olvashatjuk: „Voltaképpen ez a végtelenül fegyelmezett, keményen szerkesztett vers az igazi búcsú az élettől – inkább végrendelet, mint a novemberi utolsó versek” (844). E szigorú megszerkesztettség nem csak verseit jellemzi, érzékeljük, bármilyen írásformát választ is, mint pl. a Siestába kerülésekor írt – Bak doktor feljegyzései közt fennmaradt –, később [*Pszichonaltikai kezelésbe kerültem...*] címmel közölt néhány sorában, amelyről így ír a monográfus: „Megdöbbenő világosság és éleslátás – olvastán hajlandók lennének igazat adni azoknak, akik kételkednek betegségében, és egyúttal e néhány sor elméleti megfogalmazása annak a verseiben oly sokszor található felismerésnek, hogy a világ beteg... (»Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz.«) És mégis: egy világos pillanat szülte ez a néhány sor – véglegesen nem tudott úrrá lenni kényszerképzetlein –, talán a kezelés utóbb már nem is tette ezt lehetővé” (860). Hasonlóan nyilatkozik a költő prózai végrendeletének tekinthető – a prágai *Új Szellem* október 15-i számában megjelent – *A mai költő feladatai* című nyilatkozatáról, melyben a költő szabadságvágyának ad hangot (902).

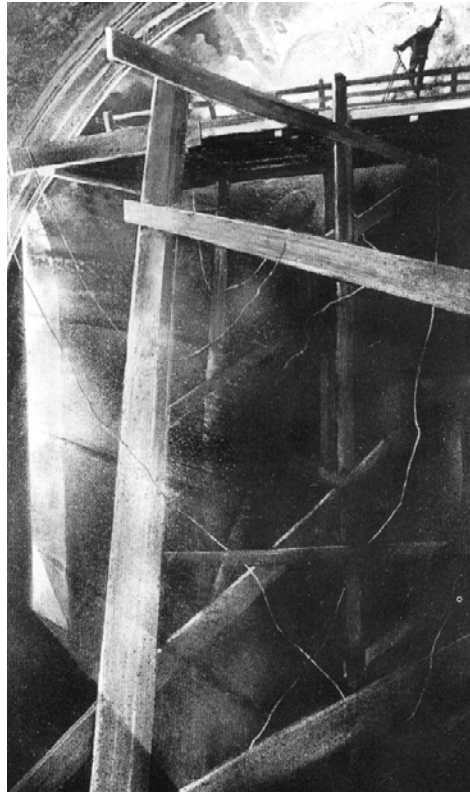
A Flóra-szerelem alakulásának története és a kései *Egy költőre* elemzése ad alkalmat arra, hogy Illyésről szóljon, ugyanis e vers Illyésről alkotott „baráti-végleges, irigykedő és szánakozó ítélete – végrendeletvers is és főleg saját helyének csaknem irodalomtörténeti pontosságú megjelölése [...] a legnagyobb igény és a legnagyobb kudarc beismerése – ugyanakkor pontos önmeghatározás: én túl magasra vettem egemet / s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre” (908). A két költő közti különbséget érzékeltető szót a sikeres, céltudatos és kiegyensúlyozott emberről, vele szemben a gyökértelenséget, árvaságot hordozó hősről, de igazi különbségüket költészetükben látja: „Igaz: Illyés művének csak egyik része a líra, a ma olvasója a prózáiról [...] vagy az esszéistát tartja talán nagyobbra –, József Attilánál éppen fordítva: néhány szép tanulmánya és fontos írása ellenére elsősorban verseivel van jelen.” Szabó Lőrincéhez hasonlóan kis portrét rajzol Szabolcsi Illyésről is: „Epikusabb, részletezőbb, naplószerűbb, közbeszédyszerűbb egész költészete – olykor túlrészletező, szétfolyó is. Kibontott hasonlatai, könnyen átlátható metaforái valóban érthetővé teszik, a babitsi líra egy plebejusabb változata is az övé. Indulatot, haragot, felháborodást, dühöt tükröztetnek

versei, magábaszállást, önmarcangolást, mélybe szállást hiába keresnénk nála” (911). Ha túl sommásnak, ha leszűkítettnek látszik is, József Attilával szembeállítva mégis igaznak tűnik az ítélet. Szabolcsi hozzát teszi: „Illyés maga is érzi ezt a különbséget, nem túlzás, ha úgy fogalmazok: egész életében kísérti, fél tőle és vágyik is rá, a József Attila-i mélységre és örületre.” Ezzel szemben József Attila költészetéről mint szuverén alkotóról beszél, a szárszói versek – [*Karóval jöttél...*], [*Talán eltűnök hirtelen...*], [*Drága barátaim...*], [*Ime, hát meggletem hazámat...*] – kapcsán azt is bizonyítva, hogy ez már teljesen a „harmadik nemzedék” hangja, hogy búcsúzni is a legkorszerűbb eszközökkel tud (933). A *Kemény a menny* kötetéről írt bírálatában Kulcsár Szabó Ernő megjegyezte, hogy Szabolcsi Miklós „nem a tapasztalati tények verifikációs kontrolljához folyamodik, hanem Vágó Márta előzetesen érvényesnek és igaznak elfogadott emlékezéseit teszi a történeti rekonstrukció instanciájává [...] Szöveg megy tehát szöveg elé, nem pedig a (kérdéses és elérhetetlen) tapasztalatiság [...] Ha Szabolcsi Miklós közelebről is reflektálta volna ennek az eljárásnak az axiómatikáját, alighanem a modernség utáni monográfiáirás első autentikus változatának adhatta volna példáját.” (Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *Az újraértés küszöbén*. In: *A megértés alakzatai*. Debrecen, 1998. 158.) Nos, most a zárórészben is hasonlóan jár el Szabolcsi, olyannyira, hogy helyenként valóban „a szövegek párbeszédének színhelyévé” lehetne a monográfia, ha Szabolcsi Miklós nem tartaná fontosabbnak az életút befejezésére vonatkozó feltételezések, viták tisztázását, ha tetszik: – a kötet cím többszörös konnotációjának megfelelően – a „leltár” lezárását: az öngyilkosság tényének kimondását, a körülmények tisztázását, ezért így lesz mégis inkább szinte regénnyé a munka zárórésze, amely egymás mellé idézi a kezelőorvosok, a kortársak (József Jolán és Eta, Flóra, Eisler Klára, Németh Andor, Ignotus Pál) visszaemlékezéseit, a hozzájuk szóló leveleket. József Attila mint ember, mint személyiség-egyénség is túl közel áll a szerzőhöz, olyannyira, hogy Szabolcsi mintegy ki is lép itt az irodalomtörténeti keretből, vállalva érzelmeit is, vállalva még a „történetietlen” kérdésselvetést is látogatóira – Ignotus, Fejtő, Reményik és Bak – vonatkoztatva: „Eljátszhatunk a gondolattal: mi lett volna, ha... Ha magukkal viszik, ha eljut Pestre és másnap Miskolcra, előadni? Annyi bizonyos: keserűen mehetett vissza december 2-án délután a házba” (939). [*Talán nemzedékem az utolsó, amelyet még foglalkoztatott e kérdés.*] A monográfia ilyen módon Németh Andor visszaemlékezésének a temetésről szóló részletével zárul: „Aztán megindult a gyászmenet a tátongó gödör felé” (946).

Szabolcsi Miklós maga is érezhette, hogy túl „szabálytalan” lenne így a befejezés, ezért az élet- és pályakép időrendi tárgyalása után megpróbál még egy állóképet is felvázolni *Összegzés* címen. E nyolc oldal nem egyszerűen összefoglalás csupán, hanem annak a latens belátása is, meddig terjednek a műfaj határai s mit szeretne hangsúlyozni a monográfia e határokon túlmutatva, mert bár mindaz, amit itt kiemel, benne van ugyan a monográfiában, de nem kap a szükségesnek megfelelő hangsúlyt, belülről is érzékelődik tehát, hogy a monográfia lehetőségeiből fakadóan az életrajz és a keletkezéstörténet a legkidolgozottabb, hogy többnyire inkább az életút alakulását és nem elsősorban a költői pálya immanens változásait tudja nyomon követni a választott műfaj értelmezői stratégiájával. E néhány oldal azt mutatja azonban, hogy ha Szabolcsi Miklós monográfiájának köteteiből készítenénk egy kismonográfiát, az egyszerre mutat(hat)ná meg nem csak a József Attila-recepció teljes történetét, de Szabolcsi „mozgó esztétikáját” is, amely magába foglalja szinte a teljes huszadik századi ma-

gyar irodalomtörténet és irodalomtudomány belső alakulástörténetét is, ezért és így mondhatja el a költőről, hogy Bartók vagy Picasso típusú művész, hogy egyetlen kategóriarendszer mellett nem ragadható meg az életmű gazdagsága, hogy nem a politikai szempontok szerint kreált (Petőfi-Ady-József Attila) triádában a helye, sokkal inkább elődje a Csokonai-Berzsenyi-Vörösmarty-Arany vonal, hogy lírájának átmetaforizáltsága, formakultusza a Nyugathoz (Babits, Kosztolányi) és annak utódaihoz (Weöres, Radnóti, később Pilinszky) köti, a világirodalomban a „szintetikus modern realizmus” képviselőivel mérhető, sajátos képalkotásának forrásában: az intellektuális tartalom és érzéki megjelenítés egységében olyan költők társa, mint Eliot, Valéry, Benn, Babits és Szabó Lőrinc.

Szabolcsi Miklós vitatja, hogy e költészet már a múlté és félig avult lenne, szerinte – s ebben a meggyőződésében magam is osztozom – a modernség egyik legvégső, nagy teljesítménye. Ennek bizonyításával a Kész a leltár című könyv azt igazolja, hogy nem a monográfia műfajának ideje járt le, hanem egy korábbi szemléleté, amelynek meghaladására ugyanakkor Szabolcsi Miklós maga adott példát vállalt feladatának beteljesítésével.

PATAY LÁSZLÓ: FESTŐ AZ ÁLLVÁNYON